

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΛΕΙΑΣ

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ερωφίλη – Τρις Κόλια

Δρ Αρχαιολογίας, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας

01
Άποψη από νότο
των Θερμών
του Λεωνιδάου.

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ Διός, παρεξηγημένη ως μία εποχή παρακμής, υπήρξε σημαντική, αν όχι καθοριστική, για την τελική διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής μορφής του, καθώς την εποχή αυτή πραγματοποιήθηκε μία σειρά παρεμβάσεων σε πολλά μνημεία, ενώ άλλα ιδρύθηκαν. Στη διαπίστωση αυτή συντείνουν, άλλωστε, και τα δεδομένα της πρόσφατης αρχαιολογικής έρευνας¹. Ιδιαίτερα ο 2ος αιώνας μ.Χ. υπήρξε για την Ολυμπία εποχή ακμής και ευημερίας χάρη στον θαυμασμό για την ελληνική αρχαιότητα φιλελλήνων αυτοκρατόρων, όπως ο Αδριανός και ο Μάρκος Αυρήλιος. Την περίοδο αυτή βασική πηγή έμπνευσης είναι η κλασική παιδεία και λογοτεχνία, ενώ από τα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ. κύρια έκφραση του πνευματικού βίου αποτελεί η Δεύτερη Σοφιστική, ένα κίνημα ρητορικό και φιλοσοφικό (εικ. 3).

Η έναρξη της έντονης ρωμαϊκής παρουσίας στην Ολυμπία συμπίπτει με τη μετατροπή μεγάλου τμήματος του ελλαδικού χώρου σε ρωμαϊκή επαρχία, μετά τη νίκη κατά της Αχαϊκής Συμπολιτείας και την καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ. Μάλιστα ο ύπατος Λεύκιος Μόμμιος έδειξε την ευσέβειά του στο Ιερό, αφιερώνοντας δύο αγάλματα του Δία και 21 επιχρυσές ασπίδες στον ναό του θεού². Ακολούθησε η ταραγμένη περίοδος του 1ου αιώνα π.Χ. με τους Μιθριδατικούς πολέμους και τους εμφυλίους των Ρωμαίων, μία περίοδος οικονομικής δυσπραγίας και παρακμής. Μεγάλο πλήγμα δέχθηκε η Ολυμπία από τον Σύλλα, που το 87 π.Χ. τη λεηλάτησε, ενώ το 80 π.Χ. μετέφερε τους Ολυμπιακούς Αγώνες στη Ρώμη³.

Ωστόσο, στους κατοπινούς αιώνες η Ολυμπία αντιμετώπιστηκε με σεβασμό από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Στην εποχή του Αυγούστου εισήχθη η αυτοκρατορική λατρεία με τη μετατροπή του Μητρούου σε ναό για τη λατρεία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, πιθανώς στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ.⁴ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 2, εικ. 2). Την ίδια περίοδο ο Μάρκος Αγρίππας ολοκλήρωσε την οικοδόμηση της Στοάς της Ηχούς που επί 300 έτη είχε παραμείνει ημιτελής και επισκεύασε τον ναό του Δία — τότε χρονολογείται και το περίτεχνο δάπεδο από πολύχρωμες λίθινες πλάκες στον πρόναο και από εξαγωνικά πλακίδια στο ανατολικό πτερό, που επίσης αποδίδεται στον Αγρίππα, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία⁵ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 3 και 1, εικ. 4). Ο Mallwitz θεωρεί ότι με τον Αύγουστο ή τον Αγρίππα πιθανώς συνδέεται και η ανέγερση της Νότιας Πύλης, της κύριας εισόδου στην Άλι, στον τύπο τρίθυρης θριαμβικής αψίδας, ενός μνημείου καθαρά ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, που συνήθως αποδίδεται στον Νέρωνα⁶ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 4, εικ. 5–6).

Η μνημειακή αυτή πύλη, της οποίας το ανώτερο τμήμα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, κτίστηκε στο σημείο απ' όπου επί αιώνες εισέρχονταν στην Άλι. Αποτέλεσε την κύρια είσοδο προς το Ιερό, ενώ και τα τρία θυραία ανοίγματα έκλειναν με ξύλινες θύρες. Επίσης, στα χρόνια του Αυγούστου πραγματοποιήθηκε ανακαίνιση του Σταδίου (Στάδιο ΙΙΙΕ)⁷.

Ενδεικτικό της σημασίας της Ολυμπίας είναι το γεγονός ότι ο Τιβέριος, θετός γιος του Αυγούστου και μετέπειτα αυτοκράτορας, πήρε μέρος στους Αγώνες το 4 π.Χ. και στέφθηκε ολυμπιονίκης στην αρματοδρομία τεθρίπων, ενώ το 17 μ.Χ. στο ίδιο αγώνισμα νίκησε ο Γερμανικός, ανιψιός του αυτοκράτορα. Επίσης, τη μεγάλη απήχηση των Ολυμπιακών Αγώνων αντανακλά η θεομοθέτηση την ίδια περίοδο αγώνων κατά το πρό-

τύπο τους, όπως τα Άκτια στη Νικόπολη από τον Αύγουστο το 27 π.Χ. και τα Σεβαστά στη Νεάπολη της Ιταλίας το 2 μ.Χ.⁸. Επί Καλιγούλα, η Ολυμπία κινδύνευσε να χάσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία, το οποίο επρόκειτο να μεταφερθεί στη Ρώμη με εντολή του διαβόπτου αυτοκράτορα, που ήθελε να αντικαταστήσει το κεφάλι του θεού με το δικό του πορτρέτο. Μάλιστα, είχε ετοιμάσει και ειδικό πλοίο για τη μεταφορά του, αλλά ευτυχώς το σχέδιο αυτό δεν πραγματοποιήθηκε⁹.

Έντονο ενδιαφέρον για την Ολυμπία έδειξε ο Νέρων που εμφορούνταν από φιλελληνικά αισθήματα. Μάλιστα, το 87 μ.Χ. με αφορμή το ταξίδι του στην Ελλάδα, οι Αγώνες διοργανώθηκαν δύο χρόνια νωρίτερα, ώστε να μπορέσει να πάρει μέρος και ο ίδιος, που, όπως ήταν αναμενόμενο, στέφθηκε ολυμπιονίκης. Θεωρείται ότι για τη διαμονή του κτίστηκε η ρωμαϊκού τύπου έπαυλη με κεντρικό περιστύλιο και αίθριο στο νοτιοανατολικό τμήμα της Άλτεως, αφού καθαιρέθηκαν δύο παλαιότερα κτίρια¹⁰ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 5, εικ. 7). Η στάση του Νέρωνα κρίνεται πολύ αρνητικά από τον Ρωμαίο Σουητώνιο, ενώ αντίθετα ο Πανσανίας δεν είναι ιδιαίτερα επικριτικός προς τον Ρωμαίο αυτοκράτορα¹¹. Βέβαιο είναι ότι αφαίρεσε από το Ιερό και μετέφερε στη Ρώμη αρκετά αγάλματα, όπως τον Οδυσσέα από το Ανάθημα των Αχαιών και μορφές από τα Ανάθημα του Μικίθου. Ωστόσο, η ανασκαφική έρευνα στην Ολυμπία έχει φέρει στο φως στοιχεία που δείχνουν ότι η επίσκεψη του Νέρωνα είχε και θετικές επιπτώσεις στο Ιερό. Συγκεκριμένα, η επιγραφή με το όνομά του σε μολύβδινο αγωγό παροχής νερού αποδεικνύει την κατασκευή επί των ημερών του ενός πιο εκτεταμένου συστήματος τροφοδοσίας νερού στο Ιερό¹². Επίσης, η ανασκαφή του κτιρίου στο νοτιοδυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου αποκάλυψε στοιχεία που φανερώνουν ότι το εντυπωσιακό αυτό μνημείο — πιθανώς έδρα αθλητικής ένωσης αφιερωμένης στη λατρεία του ήρωα Ηρακλή — άρχισε να κτίζεται στα χρόνια του Νέρωνα από συνεργείο τεχνιτών που ήρθε από τη Ρώμη κατόπιν αυτοκρατορικής παραγγελίας, όπως δείχνει η χαρακτηριστική και πολύ επιμελημένη κατασκευή των τοίχων κατά το *opus reticulatum*¹³ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 6, εικ. 8). Συνεπώς, η ανέγερση του κτιριακού συγκροτήματος αποτελούσε δωρεά του Νέρωνα στο Ιερό, αλλά φαίνεται ότι λόγω του θανάτου του οι εργασίες διακόπηκαν για ένα διάστημα και ότι συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν την περίοδο του Δομιτιανού. Το πολυτελές κατασκευής κτίριο αποτελείται από μεγάλο υπαίθριο περιστύλιο, που περιβάλλει πισίνα, ενώ στο εσωτερικό του υπήρχαν λουτρά και άλλες αίθουσες.

Ο 2ος αιώνας μ.Χ. υπήρξε για την Ολυμπία περίοδος ακμής: ανεγείρονται εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των αθλητών και των επισκεπτών, κυρίως ξενώνες και λουτρά, και επισκευάζονται και ανακαινίζονται παλαιά κτίρια και μνημεία. Γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα ή λίγο αργότερα επισκέφθηκε την Ολυμπία ο περιηγητής Πανσανίας, ο οποίος στο έργο του *Ελλάδος Περιήγησις* παραθέτει λεπτομερή περιγραφή του Ιερού, ιδιαίτέρως πολύτιμη για την έρευνα της τοπογραφίας και την ταύτιση των μνημείων του¹⁴.

Γύρω στο 100 μ.Χ. κτίζονται οι Θέρμες στην όχθη του ποταμού Κλαδέου, στη θέση των Ελληνικών Λουτρών της Κλασικής εποχής (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 7, εικ. 10) και νοτίως τους, λίγο πριν από τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., το πρώτο

02

Μαρμάρινος κορμός (Λ110)
κολοσσικού αγάλματος
του Αυγούστου από το Μητρώο.

02

Τοπογραφικό διάγραμμα
Το Ιερό της Ολυμπίας.

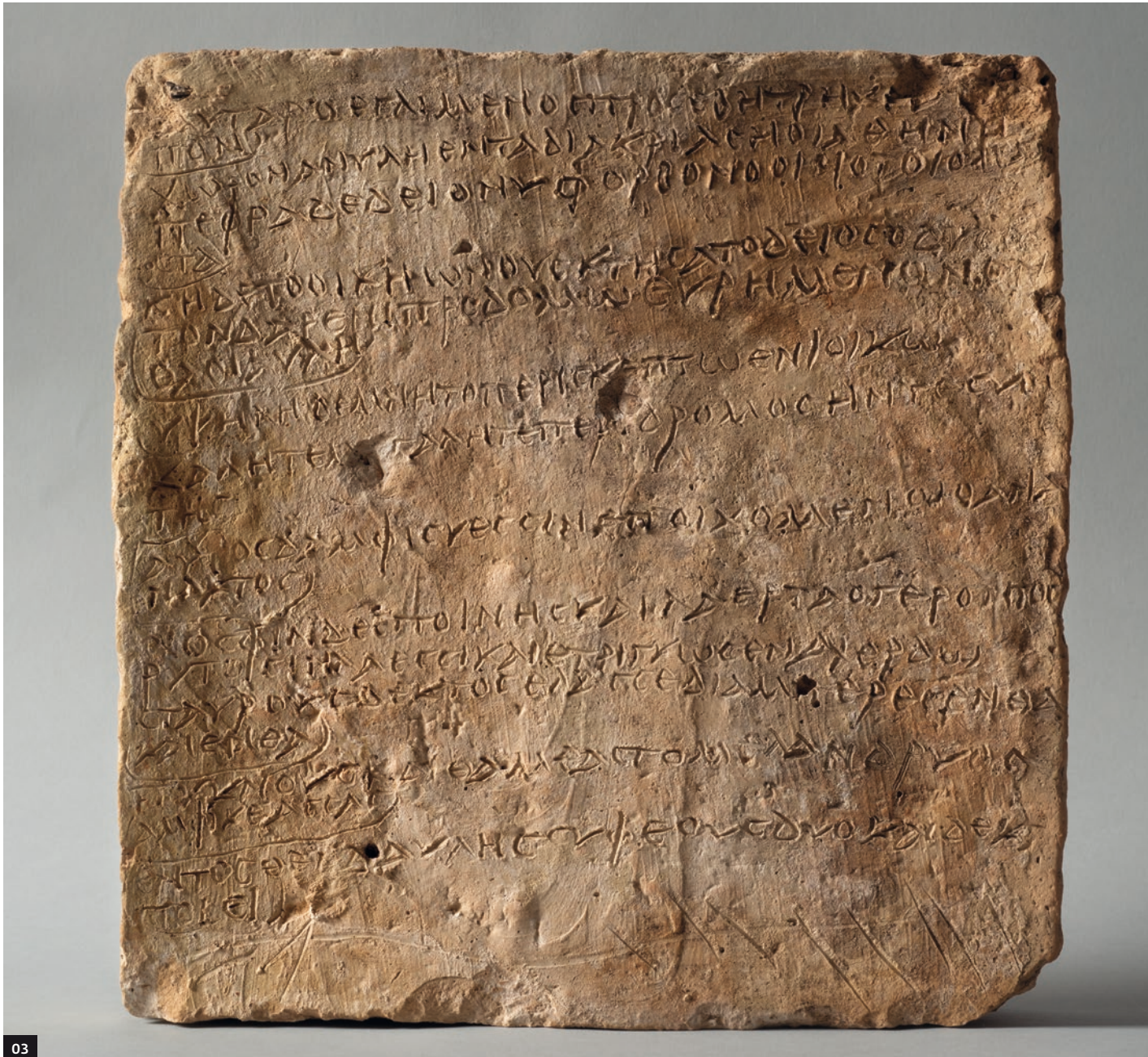
- 1 Ναός Διός
- 2 Μητρώο
- 3 Στοά Ηχούς
- 4 Αψίδα Νέρωνα
- 5 Επαυλη Νέρωνα
- 6 Λέσχη Αθλητών
- 7 Θέρμες Κλαδέου
- 8 Θέρμες Κρονίου
- 9 Νυμφαίο
- 10 Λεωνιδαίο
- 11 Θέρμες Λεωνιδαίου
- 12 Ξενώνας
- 13 Νότιες Θέρμες
- 14 Ηράιο
- 15 Παλαιοχριστιανική Βασιλική /Εργαστήριο Φειδία

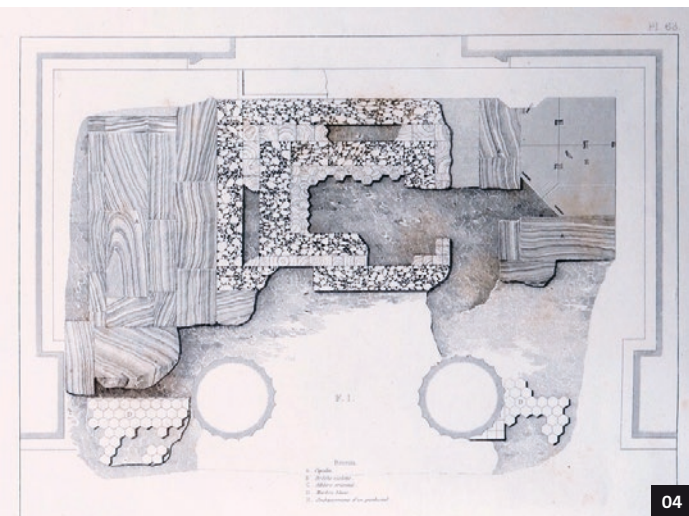
τιμήμα του συγκροτήματος των Ξενώνων¹⁵, ενώ πιθανώς στο β' μισό του 2ου αιώνα χρονολογείται η αρχική φάση ως λουτρού του συγκροτήματος των Νοτίων Θερμών¹⁶ και η ανέγερση των Θερμών βορείως του Πρυτανείου στις υπώρειες του Κρονίου (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 12, 13 και 8, εικ. 9, 11)¹⁷. Επίσης, το Λεωνιδαίο ανακαινίζεται και επισκευάζεται εκ βάθρων αποκτώντας τη μορφή πολυτελούς ξενώνα για τους Ρωμαίους αξιωματούχους. Διέθετε μάλιστα, εσωτερικό κήπο με τεχνητή λίμνη, μία διαμόρφωση που θυμίζει την έπαυλη του Αδριανού στο Τίνολι — άλλωστε στα χρόνια του αυτοκράτορα αυτού πιθανώς χρονολογείται η εκτεταμένη ανακαίνιση του κτιρίου¹⁸ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 10, εικ. 14). Την ίδια περίοδο, στον χώρο του Ιερού ανατίθενται πλήθος αγαλμάτων αυτοκρατόρων και αξιωματούχων.

Σημαντική αλλαγή στη διαμόρφωση του Ιερού συνιστά η επέκταση του περιβόλου της Άλτεις προς νότο, αλλά και η

ανέγερση του Νυμφαίου, ενός λαμπρού μνημείου που συγχρόνως αποτελεί σημαντικό τεχνικό επίτευγμα¹⁹. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό αρχιτεκτόνημα, καθαρά ρωμαϊκού τύπου και μορφολογίας, στο οποίο βρίσκει την καλύτερη έκφρασή της η ισορροπημένη σύνθεση του ελληνικού και του ρωμαϊκού πνεύματος (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 9, εικ. 13, 19). Το μεγαλοπρεπές αυτό υδραγωγείο κτίστηκε με χορηγία του Ηρώδη του Αττικού γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. στους νότιους πρόποδες του Κρονίου λόφου, εξασφαλίζοντας την επαρκή ύδρευση του Ιερού μέσω ενός πυκνού δικτύου αγωγών και επιλύοντας έτσι το σοβαρό και μακροχρόνιο πρόβλημα λειψυδρίας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων. Αποτελείται από μία ημικυκλική δεξαμενή σε ανώτερο επίπεδο, απ' όπου το νερό διοχετεύεται σε χαμηλότερη ορθογώνια δεξαμενή και από εκεί στους αγωγούς που χρoσίμευαν για την υδροδότηση του χώρου. Το

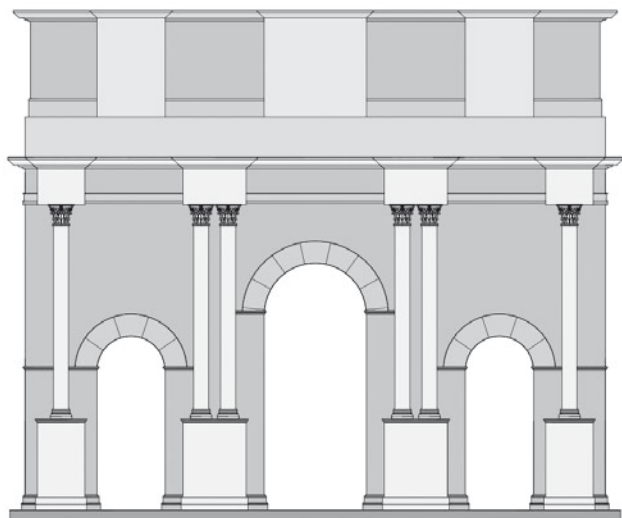

04

05

06

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΛΕΙΑΣ

07

03

Εγχάρακτη επιγραφή (Π15632) σε πήλινο οπτόπλινθο με τους 13 πρώτους στίχους της ραψωδίας ξ της Οδύσσειας.

Στο ιστορικό πλαίσιο της αναβίωσης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, θα μπορούσε να ενταχθεί και αυτό το πρόσφατο εύρημα στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας (ρωμαϊκό νεκροταφείο στο Φραγκονήσι, ανατολικά του Ιερού).

04

Το δάπεδο του προνάου και του ανατολικού πτερού του ναού του Διός κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο (Abel Blouet, *Expedition scientifique*

de Morée ordonnée par le Gouvernement français; Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Péloponnèse, des Cyclades et de l'Attique, mesurées, dessinées, recueillies et publiées, Paris 1831, πίν. 63, Ι).

05

Το θεμέλιο της Ρωμαϊκής Πύλης ανατολικά του Βουλευτηρίου.

06

Αναπαράσταση της Ρωμαϊκής Πύλης.

07

Ανθεμωτή απόληξη κεράμου με τη μορφή του Δία από την έπαυλη του Νέρωνα.

08

10

09

11

08
Άποψη του
Νοτιοδυτικού Κτιρίου
ή Λέσχης των Αθλητών
από βορειοανατολικά.

09
Αεροφωτογραφία
του συγκροτήματος
των Νοτίων Θερμών
από νοτιοδυτικά.

10
Άποψη της κεντρικής
αίθουσας των Θερμών
του Κλαδέου με
επιδαπέδιο ψηφιδωτό.

11
Ψηφιδωτό δάπεδο από
τις Βόρειες Θέρμες
ή Θέρμες του Κρονίου.
Παριστάνεται Τρίτυνας
με άρμα που το σέρνουν
τέσσερις θαλάσσιοι
ίπποι.

νερό μεταφερόταν στις δεξαμενές μέσω αγωγών που το συγκέντρωναν από πηγές στους λόφους γύρω περιοχής. Το πίσω ημικυκλικό τμήμα του μνημείου έχει τη μορφή διώροφης αφίδας, η πρόσοψη της οποίας ήταν επενδεδυμένη με πολύχρωμα μάρμαρα, ενώ ο κάθε όροφος διέθετε 11 κόγχες. Τις κόγχες του κάτω ορόφου κοσμούσαν οι ανδριάντες του Αντωνίνου Πίου και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας (εικ. 15) εκατέρωθεν του γυμνού αγάλματος του Δία (εικ. 12), ενώ στον επάνω όροφο είχαν τοποθετηθεί αγάλματα της οικογένειας του Ηρώδη και στο μέσον δέσποζε το άγαλμα του ενδεδυμένου Διός στον τύπο της Δρέσδης (εικ. 13). Το μέσον του νότιου τοιχώματος της επάνω δεξαμενής κοσμούσε μάρμαρινος ταύρος, αφιέρωμα της Ρήγιλλας, όπως φανερώνει επιγραφή στο σώμα του. Στα δύο άκρα της χαμηλότερης ορθογώνιας δεξαμενής υψωνόταν από ένας κυκλικός μονόπτερος οικίσκος κορινθιακού ρυθμού, διακοσμημένος με έναν ανδριάντα ο καθένας: του Μάρκου Αυρήλιου και του Ηρώδη αντίστοιχα, σύμφωνα με την Βολ²⁰, ή του Τραϊανού και του Τιβέριου Κλαύδιου Ιππάρχου, παππού του Ηρώδη, κατά την νεότερη άποψη των Hitzl και Kropp²¹.

Τον 3ο αιώνα μ.Χ. οι Αγώνες απέκτησαν οικουμενικό χαρακτήρα με το διάταγμα του Καρακάλλα που απέδωσε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας (212 μ.Χ.). Με την επέκταση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη, στους Αγώνες μπορούσαν πλέον να συμμετέχουν αθλητές από μακρινούς τόπους, όπως η Αρμενία, η Βαβυλώνα ή η Δυτική Μεσόγειος.

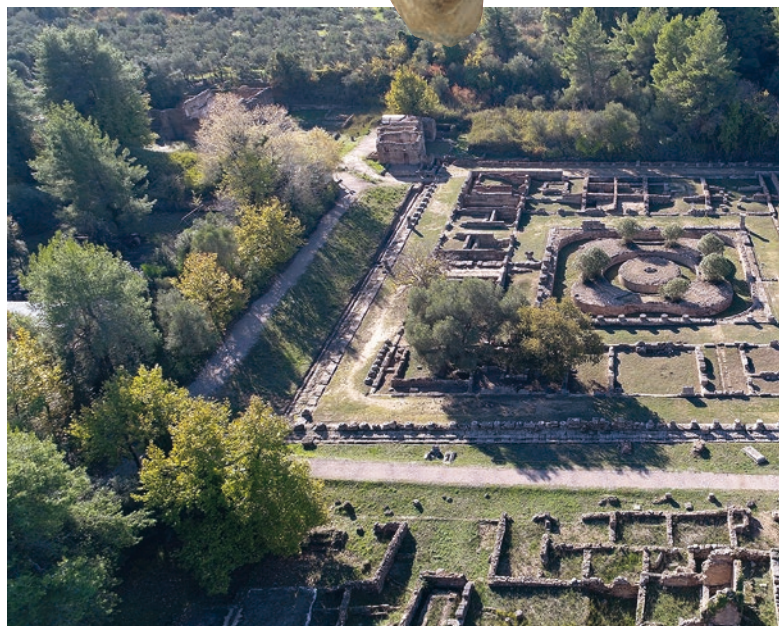
Στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. χρονολογείται η μετατροπή της Έπαυλης του Νέρωνα σε μεγάλο και πολυτελές συγκρότημα Θερών (Νοτιοανατολικές Θέρμες), από το οποίο σώζεται σε καλή κατάσταση το νοτιοανατολικό τμήμα τους, το λεγόμενο Οκτάγωνο²² (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 5, εικ. 17, 18). Κατά τον πρώιμο 3ο αιώνα μ.Χ. ανάμεσα στις Νοτιοανατολικές Θέρμες και τη Νότια Πύλη ανεγείρεται ψηλό κτίριο διαστάσεων 19,5x15 μ., στο νότιο τμήμα του οποίου ανασκάφηκαν ημικυκλικά κατάλοιπα αξονικά διατεταγμένα, πιθανώς θεμέλια μικρού κοίλου για περιορισμένο αριθμό θεατών. Το κτίριο έχει ταυτιστεί με Ωδείο, αλλά κατά τον Mallwitz ίσως χρησίμευε για την πραγματοποίηση μυστηριακών τελετών²³. Την ίδια περίοδο σεισμός ερειπώνει τη μεγάλη αίθουσα της δυτικής πτέρυγας του Λεωνιδαίου, στη θέση της οποίας κατασκευάστηκαν μικρότεροι χώροι²⁴. Στη μετάβαση από τον 2ο στον 3ο αιώνα μ.Χ. ανάγεται η ανέγερση κτιριακού συγκροτήματος δυτικά του Λεωνιδαίου (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 11, εικ. 1) και στο 1/2 του 3ου αιώνα μ.Χ. η κατασκευή κτίσματος με δύο φάσεις νοτίως του νότιου περιστυλίου του²⁵. Λίγο αργότερα, το 220–230 μ.Χ., ανεγέρθηκε το δεύτερο κτίριο των Ξενώνων (ανατολικό κτίριο) και παράλληλα ανακαινίστηκε το παλαιότερο τμήμα τους (δυτικό κτίριο)²⁶ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 12).

Στο β' τέταρτο του 3ου αιώνα μ.Χ. χρονολογείται η τελευταία ανακαίνιση του Σταδίου (Στάδιο ΠΙΦ), που περιλάμβανε την ανύψωση των πλευρικών αναλημματικών τοίχων και την επέκταση της λίθινης εξέδρας των Ελληνοδικών²⁷.

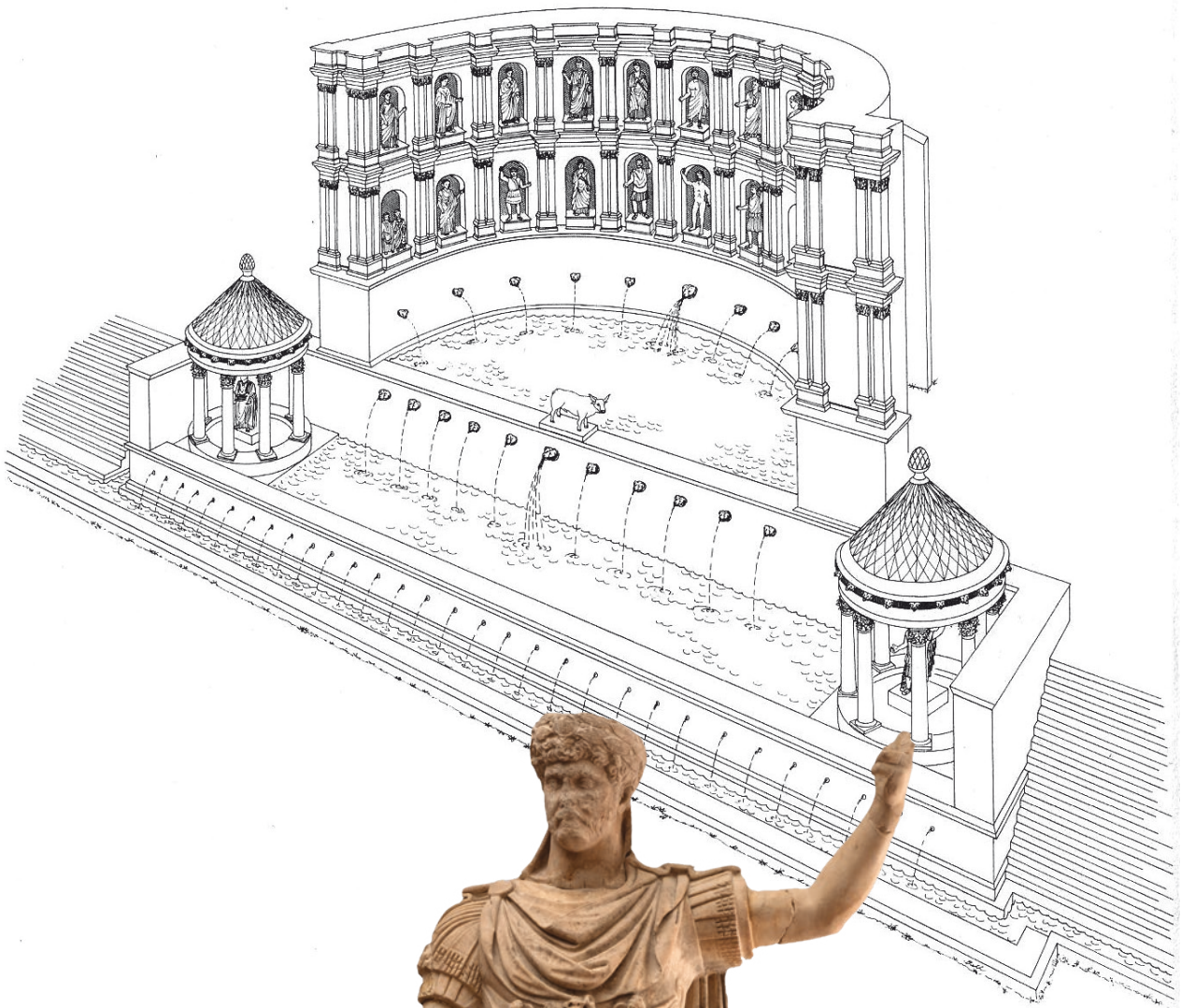
Γύρω στο 280 μ.Χ. ισχυρός σεισμός προκάλεσε ζημιές σε πολλά μνημεία, στον Ναό του Δία, τη Νότια Στοά, τη Στοά της Ηχούς, την Παλαιίστρα, το Γυμνάσιο, το Εργαστήριο του Φει-

12

13

12
 Άγαλμα Δία (Λ109) από τον γλυπτό διάκοσμο του Νυμφαίου. Κοσμούσε την κεντρική κόγχη του κάτω ορόφου.

13
 Σχεδιαστική αναπαράσταση του Νυμφαίου (Βολί 1984, Παράρτ. 5).

14
 Αεροφωτογραφία του Λεωνιδαίου. Στο κέντρο διακρίνεται η περίτεχνη διαμόρφωση του κήπου που περιβάλλεται από τεχνητή διακοσμητική λίμνη.

15
 Άγαλμα του αυτοκράτορα Αδριανού (Λ148) που κοσμούσε το Νυμφαίο.

14

15

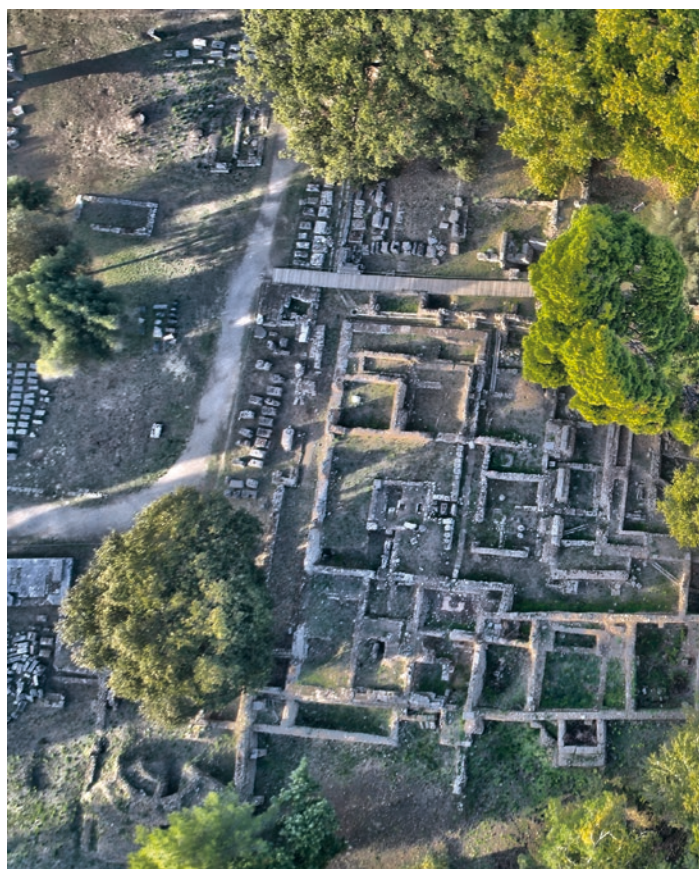
16

16
Το άγαλμα Ηλείας ιέρειας (Λ144) που βρέθηκε στον σηκό του Ηραίου.

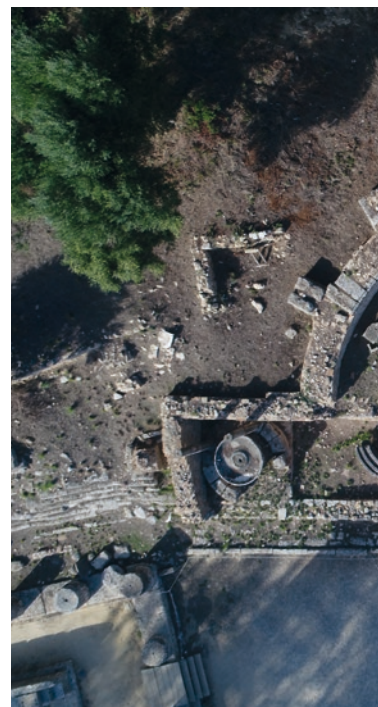
17
Αεροφωτογραφία του νοτιοανατολικού λουτρικού συγκροτήματος.

18
Ψηφιδωτό με φανταστικά θαλάσσια όντα στην κεντρική αίθουσα του Οκταγώνου.

19
Αεροφωτογραφία του Νυμφαίου.

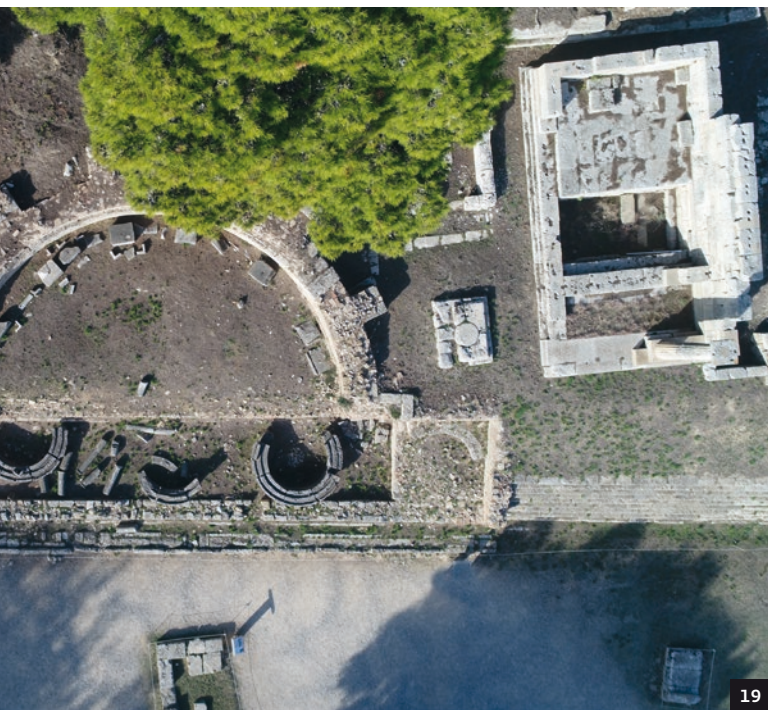
18

17

19

δία, το Λεωνιδαίο και το συγκρότημα των Νοτιοανατολικών Θερμών, το οποίο εγκαταλείφθηκε²⁸. Τότε υπέστη σοβαρές βλάβες και το Ηραίο, που ήδη την εποχή του Πανσανία είχε μετατραπεί σε ένα είδος μουσείου, όπου είχαν συγκεντρωθεί σημαντικά αναθήματα και αγάλματα από όλο το Ιερό²⁹ (εικ. 16). Ο σεισμός προκάλεσε την κατάρρευση της στέγης του ναού, όπως και της ανωδομής από ωμοπλίνθους των τοίχων του σπηκού, που επιδιορθώθηκαν πρόχειρα με τοιχοποιία από θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και λιθοπλίνθων πάνω στους λίθινους ορθοστάτες (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 14). Ζημιές έπαθε και η στέγη του Ναού του Δία που επισκευάστηκε το 303 μ.Χ., όταν για τελευταία φορά στη μακραίωνη ιστορία του μνημείου αντικαταστάθηκαν οι λεοντοκεφαλές-υδρορροές που είχαν υποστεί βλάβη³⁰ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 1). Στα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. χρονολογείται και η μετασκευή των Νοτίων Θερμών στον τύπο των λουτρών με αίθριο-παλαίστρα και σειρά καταστημάτων προς την Πομπική Οδό³¹.

Τον 4ο αιώνα μ.Χ., σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, τα κύρια μνημεία και οι εγκαταστάσεις στον πυρήνα του Ιερού, παρά τις ζημιές από τους σεισμούς, παρέμειναν λειτουργικά, καθώς η λατρευτική και αθλητική χρήση τους συνεχίστηκε (ο Ναός και ο Βωμός του Δία, το Βουλευτήριο, το Πρυτανείο, το Στάδιο, το Νυμφαίο, το Νοτιοδυτικό Κτίριο — η λεγόμενη Λέσχη των Αθλητών — και πιθανώς ο Θεπκολεών, ενώ δεν έπαυσε η λειτουργία των περισσότερων λουτρικών συγκροτημάτων δυτικά της Άλτεως (Νότιες Θέρμες, Θέρμες του Λεωνιδαίου, Θέρμες του Κρονίου και Θέρμες του Κλιδέου). Όπως μαρτυρά η πολύ σημαντική χάλκινη επιγραφή του 4ου αιώνα μ.Χ. από τη Λέσχη των Αθλητών, που διασώζει κατάλογο αθλητών από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ.³², η τέλεση των Αγώνων γινόταν κανονικά (εικ. 20). Στην επιγραφή αυτή περιλαμβάνεται το όνομα του Αθηναίου Ζωπύρου, που νίκησε στο παγκράτιο των νέων το 385 μ.Χ. Συνεπώς ο Ζωπύρος είναι ο τελευταίος γνωστός Ολυμπιονίκης, αποδεικνύοντας ότι οι Αγώνες πραγματοποιούνταν ως τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ. Το 393 μ.Χ. διεξήχθησαν οι 293οι Ολυμπιακοί Αγώνες, οι τελευταίοι Αγώνες με λατρευτικό περιεχόμενο, καθώς ο Θεοδόσιος Α΄ απαγόρευσε τη δημόσια τέλεση παγανιστικών λατρειών. Ωστόσο, είναι πιθανό ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες συνεχίστηκαν με εκκοσμηκευμένη μορφή για περίπου 30 χρόνια ακόμα, μέχρι το 426 μ.Χ., όταν ο Θεοδόσιος Β΄ διέταξε το κλείσιμο όλων των ειδωλολατρικών ναών και το Ιερό της Ολυμπίας περιήλθε στο κράτος με τα περιουσιακά του στοιχεία³³.

Μετά το 426 μ.Χ. μικρή χριστιανική κοινότητα εγκαταστάθηκε δυτικά της Άλτεως έχοντας ως κέντρο της το πρώην Εργαστήριο του Φειδία που μετασκευάστηκε σε Βασιλική, η δε έκταση του Ιερού εκμισθώθηκε για γεωργική εκμετάλλευση, όπως φανερώνει επιγραφή που διασώζει το όνομα του εκμισθωτή Κυριακού³⁴ (τοπογραφικό διάγραμμα, αρ. 15). Οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία, την οινοποιία, αλλά και με τη μεταλλοτεχνία και την κεραμοποιία, σύμφωνα με τα εργαστηριακά κατάλοιπα που ήρθαν στο φως στις ανασκαφές³⁵. Οι Θέρμες του Λεωνιδαίου μετατράπηκαν σε *καπνλείον* και ένας χώρος τους σε λινό³⁶, το βορειοδυτικό τμήμα της Παλαίστρας έγινε οικία και εργαστήριο κεραμέα, ενώ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα κτίρια και μνημεία εγκαταλεί-

20

Ενεπίγραφη χάλκινη πλάκα (αρ. κατ. 1148) με κατάλογο αθλητών από το Νοτιοδυτικό Κτίριο (Λέσχη των Αθλητών).

21

Άποψη του ανατολικού τμήματος του «υστερορωμαϊκού» τείχους μετά την αποκάλυψή του το 1876 (Völling 2019, πίν. 5).

20

φθηκαν και κατεδαφίστηκαν για τον προσπορισμό οικοδομικών υλικών³⁷. Το συγκρότημα των Νοτίων Θερμών με αρκετές μετασκευές εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται, αν και η ακριβής λειτουργία του δεν είναι γνωστή. Εργαστηριακός χώρος φαίνεται ότι είχε εγκατασταθεί και σε τμήμα της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου, καθώς και σε κτιριακό συγκρότημα ανατολικά της³⁸.

Πλήθος αρχιτεκτονικών μελών μνημείων του Ιερού επαναχρησιμοποιήθηκαν γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα μ.Χ. για την ανέγερση τείχους — του λεγόμενου «υστερορωμαϊκού» τείχους — μήκους 400 μ., που περιέκλειε τον Ναό του Δία, το Βουλευτήριο και τη Νότια Στοά³⁹ (εικ. 21–23). Επίσης, αρχιτε-

κτονικά μέλη παλαιότερων κτιρίων χρησιμοποιήθηκαν για τη μετασκευή του Εργαστηρίου του Φειδία σε Παλαιοχριστιανική Βασιλική, αλλά και για την ανέγερση της «Οικίας από Spolia» (*Spolienhaus*) δυτικά του Λεωνιδαίου, εργασίες που χρονολογούνται περίπου την ίδια περίοδο⁴⁰. Η έρευνα του 20ού αιώνα είχε αποδώσει την κατασκευή του «υστερορωμαϊκού» τείχους στην προσπάθεια να προστατευθεί ο πυρήνας της Άλτεως και κυρίως ο Ναός του Δία από την επιδρομή του βαρβαρικού φύλου των Ερουλών το 273 μ.Χ.⁴¹ Η ανέγερση του τείχους ουσιαστικά συνεπάγεται και την παύση της λατρείας στο Ιερό της Ολυμπίας, αλλά και της τέλεσης των Αγώνων, αφού είχε ως άμεση συνέπεια την αποκοπή τόσο του Ναού του Δία από τον

21

Βωμό του θεού, όσο και του κεντρικού τμήματος της Άλτεως από την Πομπηκή Οδό και το Στάδιο. Τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με τα νεότερα στοιχεία της έρευνας, οδήγησαν στη διαπίστωση ότι το τείχος κτίστηκε τον 5ο αιώνα και όχι τον 3ο αιώνα μ.Χ. και ότι η λατρευτική και αθλητική ζωή του Ιερού συνεχίστηκε ομαλά ακολουθώντας το αρχαίο τυπικό έως και τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ.⁴²

Η απομάκρυνση του χρυσελεφάντινου αγάλματος του Δία έλαβε χώρα τον 5ο αιώνα μ.Χ. Πιθανώς μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και, σύμφωνα με τους βυζαντινούς ιστορικούς Ιωάννη Ζωναρά και Γεώργιο Κεδρηνό, αποτελούσε, μαζί με άλλα περίφημα έργα τέχνης, έκθεμα της πλούσιας συλλο-

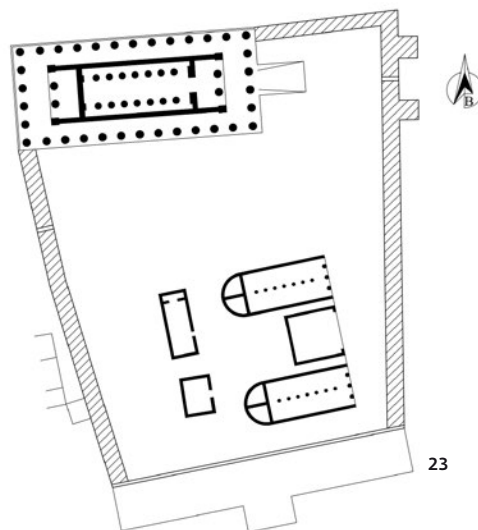
γής του Λαύσου στο ανάκτορό του, το οποίο καταστράφηκε σε μεγάλη πυρκαγιά το 475 μ.Χ.⁴³ Παρ' όλα αυτά, τον 5ο αιώνα μ.Χ. ο Ναός του Δία σωζόταν ακόμη σε αρκετά καλή κατάσταση και πλέον προστατευόταν από τον οχυρωματικό περιβόλο. Αξιοσημείωτο είναι ότι την περίοδο αυτή κατά μήκος της νότιας κρηπίδας του, απέναντι από την πύλη του λεγόμενου «υστερορωμαϊκού» τείχους, στήθηκε σε δεύτερη χρήση σειρά χάλκινων αγαλμάτων, ώστε να είναι ορατά στον επισκέπτη που εισερχόταν στο τειχισμένο τμήμα. Αυτή η διαπίστωση οδήγησε τον Sinn στην ελκυστική υπόθεση ότι ο ναός παρέμενε ένα σημαντικό αξιοθέατο και συγχρόνως ότι αποτελούσε ένα αξιόλογο περιουσιακό στοιχείο που είχε περιέλθει πλέον στην

22
 Πύργος του λεγόμενου
 «υστερορωμαϊκού» τείχους,
 ανατολικά των Νοτίων
 Θερμών. Είναι
 κατασκευασμένος
 με αρχιτεκτονικά μέλη
 σε β' χρήση προερχόμενα
 κυρίως από το Λεωνίδαίο.

23
 Κάτοψη
 του «υστερορωμαϊκού»
 τείχους και των μνημείων
 που περιέκλειε.

κρατική κυριότητα⁴⁴. Ενδεχομένως, λοιπόν, η προστασία του ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους κατασκευάστηκε το τείχος στην Παλαιοχριστιανική εποχή — παράλληλα, βέβαια χρησίμευε και για την προστασία του πληθυσμού του οικισμού. Πάντως, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν έχει εξακριβωθεί ακόμη από την έρευνα ο ακριβής ρόλος της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της Άλτεως⁴⁵.

Τον 6ο αιώνα δύο διαδοχικοί σεισμοί, το 522 και το 551 μ.Χ., κατέστρεψαν τα εναπομείναντα μνημεία του Ιερού, όπως και τον Ναό του Διός⁴⁶. Σταδιακά ως τις αρχές του 7ου αιώνα ο οικισμός εγκαταλείφθηκε, ενώ λίγο αργότερα τον ίδιο αιώ-

να σημειώθηκε πρόσκαιρη εγκατάσταση Σλάβων στα βόρεια του Κρονίου λόφου⁴⁷. Στη διάρκεια των επόμενων αιώνων οι πλημμύρες των δύο ποταμών Κλαδέου και Αλφειού και οι συνεχείς κατολισθήσεις του Κρονίου λόφου κάλυψαν την περιοχή με όγκους χώματος ύψους 4-5 μ., συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση των αρχαίων καταλοίπων ως τις μέρες μας.

* Οι αεροφωτογραφίες λήφθηκαν από τον Κώστα Ξενικάκη, τα σχέδια οφείλονται στην Αντωνία Ζαχαροπούλου και το τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας στον Βαγγέλη Βασιλόπουλο. Ευχαριστώ θερμά τους παραπάνω, όπως και τους συναδέλφους, αρχαιολόγους της ΕΦΑ Ηλείας για την εποικοδομητική συνεργασία και την ανταλλαγή απόψεων.

Σημειώσεις

- 1 Mallwitz 1988, σ. 21, Sinn 2002.
- 2 Πασ., V.24.4.8.
- 3 Διόδ. Σικ., 38.7, Πλούτ. *Σύλλας* 12.3, Πασ., IX.7.5.
- 4 Mallwitz 1988, σ. 26, Bol 2012, Barringer 2021, σ. 211–217.
- 5 Mallwitz 1988, σ. 26.
- 6 Mallwitz 1988, σ. 27, Mallwitz 1999β, σ. 270–274.
- 7 Schilbach 1992, σ. 36, Hellner 2012, σ. 281.
- 8 Mallwitz 1988, σ. 27.
- 9 Δίων Κάσσιος LIX, 28.3–4, Suetonius IV.57.1.
- 10 Mallwitz 1972, σ. 204–207, Mallwitz 1988, σ. 30–31, Sinn 2004, σ. 202.
- 11 Suetonius VI.24.2, Πασ., V.12.8, V.25.8–9.
- 12 Mallwitz 1972, σ. 207, Mallwitz 1988, σ. 31.
- 13 Sinn 2004, σ. 200–201, Sinn 2012, σ. 106, Sinn 2021, σ. 40–41.
- 14 Πασ., V.8–27, VI.1–21.3.
- 15 Schleif 1944, σ. 57–69, Mallwitz 1972, σ. 274–277.
- 16 Η διαπίστωση αυτή βσιζείται στην πρόσφατη έρευνα λόγω του έργου αποκατάστασης–στερέωσης στο συγκρότημα των Νοτίων Θερμών, που υλοποιεί η ΕΦΑ Ηλείας και στην αδημοσίευτη προμελέτη αποκατάστασης του μνημείου: Ι. Στάμου, *Προμελέτη Στερέωσης και Αποκατάστασης Νοτίων Θερμών Αρχαίας Ολυμπίας*, Αθήνα 2021, σ. 53–54.
- 17 Kyrieleis 2003, σ. 12–18, Sinn 2004, σ. 124–125, 202.
- 18 Mallwitz 1972, σ. 252–254. Σύμφωνα με τον Sinn η υπόθεση αυτή δεν ευσταθεί και η ανακαίνιση του συγκροτήματος πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 100 μ.Χ.: Sinn 2012, σ. 107. Ωστόσο, πρόσφατα ο Fuchs χρονολόγησε τη ρωμαϊκή ανακαίνιση του Λεωνίδαίου στα πρόξυμα χρόνια της βασιλείας του Αδριανού: Fuchs 2013, σ. 305.
- 19 Bol 1984, Mallwitz 1972, σ. 149–155, Mallwitz 1988, σ. 39, Hitzl / Kropp 2013, σ. 65–85, Barringer 2021, σ. 220–225.
- 20 Bol 1984, σ. 88, 193–195, αρ. 50, 51.
- 21 Hitzl / Kropp 2013, σ. 80–81.
- 22 Mallwitz 1972, σ. 208–210, Mallwitz 1988, σ. 41.
- 23 Mallwitz 1999β, σ. 276–281.
- 24 Mallwitz 1972, σ. 254, Fuchs 2013, σ. 314.
- 25 Fuchs 2013, σ. 314–316, Schauer 2018, σ. 743–745.
- 26 Mallwitz 1988, σ. 42.
- 27 Schilbach 1992, σ. 36.
- 28 Mallwitz 1972, σ. 114, Mallwitz 1988, σ. 41, Sinn 2012, σ. 107, Fuchs 2013, σ. 337, Barringer 2021, σ. 234.
- 29 Πασ., V.17.1–20.3, Barringer 2021, σ. 218–220.
- 30 Mallwitz 1988, σ. 42, Hennemeyer 2012, σ. 125.
- 31 Mallwitz 1972, σ. 245–246.
- 32 Αρ. καρ. I 1148, Sinn 2012, σ. 107, Völling 2019, σ. 3–6.
- 33 Gutsfeld / Lehmann 2021, σ. 44.
- 34 Mallwitz 1972, σ. 264–266, Völling 2019, σ. 6–13, Gutsfeld / Lehmann 2021, σ. 44.
- 35 Völling 2019, σ. 6–8.
- 36 Sinn 2004, σ. 242, Miller 2019, σ. 133.
- 37 Völling 2019, σ. 6–7.
- 38 Όσον αφορά στο Γυμνάσιο και στις Νότιες Θέρμες, τα αναφερόμενα αποτελούν νέα δεδομένα της έρευνας που προήλθαν από τις εν εξελίξει ερευνητικές και ανασταλωτικές δράσεις της ΕΦΑ Ηλείας. Επίσης, βλ. Κόλια / Λεβεντούρη / Μουρτζίνη 2020, σ. 502–503 (Γυμνάσιο).
- 39 Völling 2019, σ. 119–127.
- 40 Mallwitz 1999α, σ. 21–23, Gutsfeld / Lehmann 2021, σ. 46.
- 41 Για το θέμα αυτό, βλ. κυρίως Völling 2019, σ. 126–127, και Miller 2019.
- 42 Völling 2019, σ. 125–127, Miller 2019, σ. 135–142.
- 43 Γ. Κεδρυνός, *Σύνοψις Ιστοριών*, I.564, I.616 και I. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, III.131.
- 44 Sinn 2004, σ. 230–232.
- 45 Gutsfeld / Lehmann 2021, σ. 46.
- 46 Mallwitz 1972, σ. 117, Völling 2019, σ. 13, Miller 2019, σ. 134.
- 47 Völling 2019, σ. 13–14.

Βιβλιογραφία

- Barringer 2021: Barringer J.M., *Olympia, A Cultural History*, Princeton–Oxford 2021.
- Bol 1984: Bol R., *Das Statuenprogramm des Herodes–Atticus–Nymphäums* (Olympische Forschungen, 15), 1984.
- Bol 2012: Bol R., «Das Metroon», στο Gehrke H.–J. / Heilmeyer W.–D. (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung "Mythos, Olympia–Kult und Spiele"*, Martin Gropius Bau, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 149–151.
- Fuchs 2013: Fuchs W., «Untersuchungen zur Geschichte des Leonidaion in Olympia auf Grund des Ausgrabungsbefundes von 1954–1956», στο H. Kyrieleis (επιμ.), *XIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 2013, σ. 278–341.
- Gutsfeld / Lehmann 2021: Gutsfeld A. / Lehmann St., «Olympia in der Spätantike – Von der Einrichtung der Domäne um 420 n. Chr. bis zum Einfall der Slawen», *DAI – ATHENA*, Athen 2021, σ. 44–49.
- Hellner 2012: Hellner N., «Die Sportstätten», στο Gehrke H.–J. / Heilmeyer W.–D. (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung "Mythos, Olympia–Kult und Spiele"*, Martin Gropius Bau, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 275–281.
- Hennemeyer 2012: Hennemeyer A., *Der Zeus–Tempel von Olympia*, στο Gehrke H.–J. / Heilmeyer W.–D. (επιμ.), *Mythos, Olympia. Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung "Mythos, Olympia–Kult und Spiele"*, Martin Gropius Bau, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 121–125.
- Hitzl / Kropp 2013: Hitzl K. / Kropp A.J.M., «Das Heiligtum von Olympia im 2. Jh. N. Chr. – Alte und neue Impressionen», *BOREAS* 36 (2013), σ. 53–89.
- Κόλια / Λεβεντούρη / Μουρτζίνη 2020: Κόλια Ε. / Λεβεντούρη Ζ. / Μουρτζίνη Α., «Αρχαίο Γυμνάσιο Ολυμπίας: Νέες Ανασκαφικές Έρευνες», στο Μ. Ξανθοπούλου / Α. Μπάνου / Ε. Ζυμή Ε. / Ε. Γιαννούλη Ε. / Α.Β. Καραπαναγιώτου / Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛΣ)*, Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης Καλαμάτα, 1–4 Νοεμβρίου 2017, Καλαμάτα 2020, σ. 499–510.
- Kyrieleis 2003: Kyrieleis H., «Bericht über die Arbeiten in Olympia in den Jahren 1982 bis 1999», στο *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 2003, σ. 1–37.
- Mallwitz 1972: Mallwitz A., *Olympia und seine Bauten*, München 1972.
- Mallwitz 1988: Mallwitz A., «Olympia und Rom», *Antike Welt* 2 (1988), σ. 21–45.
- Mallwitz 1999α: Mallwitz A., «Bericht über die Arbeiten in den Jahren 1977 bis 1981», στο A. Mallwitz, *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 1999, σ. 1–32.
- Mallwitz 1999β: Mallwitz A., «Ergebnisse und Folgerungen», στο A. Mallwitz, *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 2013, σ. 181–284.
- Miller 2019: Miller M., «Die sogenannte Herulermauer in Olympia. Ein Beitrag zur spätantiken Geschichte des Heiligtums», στο T. Völling, *Olympia in frühbyzantinischer Zeit, Siedlung – Landwirtschaftliches Gerät – Grabfunde – Spolienmauer* (Olympische Forschungen, 34), 2019, σ. 129–143.
- Schauer 2018: Schauer Ch., «Kaiserzeitliche Keramik aus dem Südwestgebiet von Olympia. Funde aus den Grabungen westlich und südlich des Leonidaion», *Rei Cretariae Romanae Fautororum Acta* 45 (2018), σ. 741–749.
- Schilbach 1992: Schilbach J., «Olympia, Die Entwicklung des Stadions», στο W. Coulson / H. Kyrieleis (επιμ.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, Athens, 5–9. September 1988*, Athens 1992, σ. 33–37.
- Schleif 1944: Schleif H., «Die Badeanlage am Kladeos: Die römischen Thermen», στο E. Kunze / H. Schleif, *IV. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 1940 und 1941* (1944), σ. 57–69.
- Sinn 2002: Sinn U., «Εκθεση των ερευνών στην Ολυμπία της ύστερης αρχαιότητας», στο Π. Θέμελης / Β. Κόντη, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία, Αστικός και Αγροτικός Χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, σ. 59–64.
- Sinn 2004: Sinn U., *Das antike Olympia, Götter, Spiel und Kunst*, München 2004.
- Sinn 2012: Sinn U., «Olympia und die Spiele in römischer Zeit», στο Gehrke H.–J. / Heilmeyer W.–D. (επιμ.), *Mythos, Olympia–Kult und Spiele, Katalog für die Ausstellung "Mythos, Olympia–Kult und Spiele"*, Martin Gropius Bau, 31. August 2012 bis 7. Januar 2013, München 2012, σ. 105–109.
- Sinn 2021: Sinn U., «Hellenistische und kaiserzeitliche Infrastruktur im Zeusheiligtum», *DAI – ATHENA*, Athen 2021, σ. 36–41.
- Völling 2019: Völling T., *Olympia in frühbyzantinischer Zeit, Siedlung – Landwirtschaftliches Gerät – Grabfunde – Spolienmauer* (Olympische Forschungen, 34), 2019.